

АНАЛИ

ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

ТРОМЕСЕЧНИ ЧАСОПИС ЗА ПРАВНЕ И ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

Година II

Јули—Септембар 1954

Број 1

КЛАСНА ПРИРОДА ДРЖАВЕ У ДРЖАВНОМ КАПИТАЛИЗМУ

Ако се пође са становишта да је главна и за државу специфична функција одржавање датог начина производње који изазива непомирљиве класне сукобе (1), онда се, доследно, за сваку државу може одредити њена класна „природа“, тј. може се утврдити која класа руководи начином производње, односно која је класа у датој држави владајућа, тј. чија је то држава (којој класи она припада). У вези с тим, веома је занимљиво питање класне природе државнокапиталистичке државе, државе у државном капитализму, државе у друштву у коме влада државни капитализам. Ово питање изазива многобројне расправе и неслагања, па ћемо покушати да га кратко изложимо и решимо.

Пре но што би се дао одговор на то питање, међутим, мора се одредити сам појам државног капитализма, јер тек из тог појма произлази тачан одговор.

I

Државни капитализам се може одредити као друштвено-економски систем само ако се одвоји, супротстављајући им се истовремено, с једне стране од „класичног“, „приватнокапиталистичког“ капитализма, а, с друге стране, од социјализма. Државни капитализам је нешто различито и од једног и од другог.

Као основна карактеристика државног капитализма обично се наводи да је то систем у коме уместо приватнокапиталистичке својине (на средствима за производњу) постоји државна својина. Од социјализма се, пак, државни капитализам разликује по томе што у овоме постоји друштвена својина. Али овакве одредбе су сувише неодређене, јер и појам својине није довољно рашишћен, а исто тако није јасна ни разлика између државне и друштвене својине. Стога се мора ићи даље у продубљивању овог појма.

Као прецизнија одредба државног капитализма узима се најчешће то што у државном капитализму управљање производњом,

---

(1) Овим се, како је јасно речено, не пориче да држава може вршити и друге функције у друштву, већ само да те друге функције нису специфичне за њу, тј. да њих могу вршити и друге организације.

економску власт врши држава, док у приватнокапиталистичком систему то чине приватни сопственици, а у социјализму — сами произвођачи. Разуме се да се управљање врши на основу права својине, из чега изгледа да се овакво одређивање своди на оно прво — одређивање путем својине. Ипак, то није сасвим тако. Јер, држава управља производњом, привредом, на два начина у државном капитализму. Први је начин њено управљање на основу државне својине. Ту се њена економска власт у начелу не разликује од власти приватног сопственика, она није специфично државна. Други је начин њено управљање на основу своје јавне власти, тј. на основу свог монопола за физичко насиље. Држава тада нема својину него она путем пореза и другим принудним мерама одузима од приватних сопственика један део економских добара и њима управља. За разлику од државног капитализма, међутим, у социјализму управљање привредом врши друштво, односно радни народ сам, непосредно (у потпуној или непотпуној мери).

Овакво одређивање појма државног капитализма је несумњиво боље, али, иако је веома распрострањено, оно нам не изгледа довољно убедљиво. Оно не продубљује до краја појам државног капитализма и зато не износи његове крајње саставне елементе. Ово гледиште се зауставља на пола пута у својој анализи, замењујући одређену стварност њеним симптомима, садржину њеним нормалним обликом. Да је тачно ово што кажемо, није тешко доказати.

Мислимо да се при одређивању појма државног капитализма мора поћи од самих основних појмова: капитализма и социјализма. Јер, државни капитализам није ништа друго до један облик капитализма, као што му и име каже, па се, као такав, по извесним заједничким цртама мора разликовати, заједно с другим обликом капитализма, „приватнокапиталистичким капитализмом“, од социјализма. То горње гледиште не чини у довољној мери. Наиме, по њему испада да је главно мерило за разлику између капитализма и социјализма управљање привредом. У социјализму њоме управља друштво, у капитализму (приватнокапиталистичком и државном) — неко други (приватни сопственик, држава). Међутим, управљање треба и само да буде одређено. Управљање привредом није само себи циљ, није суштина, није садржина — оно је само средство, облик за остварење нечега много важнијег, што чини праву садржину његову, тј. праву садржину сваке привредне власти. Та права садржина јесте власт над економским добрима, располагање овима, тј. одређивање ко ће та добра присвојити, што у крајњој линији значи ко ће их потрошити или „имати право“ да их потроши. Занста, борба око начина производње у друштву не води се око тога ко ће управљати привредом, него само око тога ко ће путем управљања моћи да располаже економским добрима, тј. да ова присваја. Ако се путем управљања не може вршити присвајање економских добара, управљање само за себе постаје један терет а не привилегија, и око њега самог и неће се водити борба. Да би се одредио појам

државног капитализма, треба, дакле, ићи даље у одређивање самог појма управљања, односно посредно и својине, која није ништа друго до згуснут облик устаљеног управљања.

Управљање привредом садржи у себи власт присвајања економских добара којима се управља само онда кад се у тој привреди производи вишак рада, односно вредности. Ако нема овог вишка, онда управљање не садржи ту власт, пошто се потребним радом не може располагати по „својој“ вољи, тј. он се не може присвојити на други начин до онако како је одређено економским законима просте репродукције. Додуше, то не значи буквалну и апсолутну немогућност — потребан рад се може присвојити, тј. њим се може располагати супротно његовој намени одређеној економским законима гвоздене нужности, али ће то имати за брзу последицу његово ишчезавање, тј. уништење производње, и самим тим и укидање те власти над потребним радом.

Права садржина управљања или економске власти јесте, дакле, располагање вишком рада, одређивање његове судбине, одређивање коме ће он припасти. Од овога се мора поћи при одређивању појма државног капитализма, а то горе изнето гледиште не чини. Видећемо да се тако може десити да и социјализам буде проглашен за капитализам.

Ово гледиште греша још и у томе што одређујући, за разлику од капитализма, социјализам као систем у коме привредом управља друштво, оно недовољно разликује социјализам од комунизма. Наиме, пошто у социјализму нужно постоји држава, и пошто она нужно има и економску власт, то би значило да социјализма има само кад нема државе, а то је могуће тек у комунизму. На тај начин се уствари побија могућност постојања социјализма и тиме се сваки социјализам проглашава за државни капитализам. Кад се, пак, пође од располагања вишком рада, односно од његовог присвајања, онда се може одржати јасна разлика између социјализма и комунизма, као што ћемо изнети.

Најзад, ово гледиште не разликује довољно ни државни капитализам од приватнокапиталистичког капитализма. Наиме, као што је познато, и у класичном капитализму су постојала оба облика државне привредне власти која се наводе као најбитније црте државног капитализма. Међутим, ником не пада напамет да због тога и овај систем прогласи државним капитализмом. Зашто? На то се може, додуше, одговорити да је очигледна квантитативна разлика између ова два система: док у државном капитализму државна привредна власт преовлађује над приватнокапиталистичком, дотле је то у приватнокапиталистичком систему обрнуто. Међутим, овај одговор није тачан, јер не иде до корена ствари. Уствари, питање је има ли квалитативне разлике између два система, односно да ли је овде квантитативна разлика прешла у квалитативну или не. Другим речима, на основу самог квантитета појаве државне својине и државне интервенције у привреди не може се одредити да ли по-

стоји државни капитализам или не, јер се за сваки посебан облик и случај државне својине, односно државне интервенције у привреди, мора анализом установити да ли има државнокапиталистички или приватнокапиталистички карактер. Ову квалитативну разлику између два система можемо наћи само ако пођемо од праве садржине привредне власти.

Рекли смо већ да је њена права садржина располагање вишком рада. Борба у привреди води се око тога ко ће располагати тим вишком. Али ни ту није крај анализе. Јер ни располагање вишком рада није циљ самом себи, борба за присвајање права располагања тим вишком не води се ради голог поседовања самог тог права. Права садржина тог права располагања због које се и води борба да се ово право добије јесте то што се тиме добија могућност да се вишак рада за себе присвоји, што у практичном смислу значи — да се економска добра у којима је отелотворен вишак рада потроше лично, односно да се има „право“ да се она потроше. Према томе, важно је, у крајњој анализи, не то ко располаже вишком рада већ како се тим вишком располаже, односно коме се он додељује. Није, дакле, важно ко располаже вишком рада већ ко у крајњој линији тај вишак присваја, коме он припада. Ако разлику између разних начина производње заснивамо на мерилу ко располаже а не ко присваја у крајњој линији, онда не узимамо у обзир оно што је битно него споредно, не узимамо у обзир циљ него средство које служи његовом остварењу, не узимамо у обзир садржину већ облик у коме се она по правилу појављује. И зато је употреба таквог мерила неоправдана. Јер, практично, она доводи дотле да, на пример, матримода постоји један друштвено-економски систем чим постоји исто право располагања, иако стварно производе присвајају различити субјекти, односно класе, а то је скроз погрешно.

Додуше, за оправдање оваквог поступка може се навести оно што смо већ рекли — на име, да по правилу овај облик изражава садржину, јер по правилу онај ко има власт да располаже вишком рада ту своју власт и користи за то да за себе присвоји тај вишак. И то је тачно. Па ипак, и кад би ово правило било без изузетка, не би било добро тако поступити. Јер би се тиме опет заклонила суштина појаве економске власти, односно њена садржина, која би се објаснила као власт располагања а не као власт присвајања. То је поготову неоправдано ако се има на уму да ово правило није без изузетака. Напротив, не треба заборавити да је сасвим могуће да један субјект има право располагања вишком рада и да тај вишак не присвоји сам, тј. не додели га самом себи, већ неком другом. Прави економски господар тог вишка у том случају није онај ко располаже њим већ који га је присвојио, тј. који га је или потрошио или добио „право“ да га потроши.

За одређивање појма капитализма, односно социјализма битно је, дакле, ко присваја у крајњој линији вишак рада, а то значи битно је да ли постоји експлоатација или не, односно одузимање

вишка рада од произвођача тог вишка и његово присвајање од стране непроизвођача. Социјализам је онај систем у коме вишак рада припада његовом произвођачу, тј. у коме сваки произвођач добија, присваја непосредно или посредно, преко друштва, све оно што је произвео (што се друкчије изражава уобичајеном формулом да сваки добија према свом раду). Тиме се социјализам јасно разликује на једној страни од капитализма а на другој страни од комунизма. У комунизму се присвајање привредних добара врши према потреби а не према раду; у капитализму се присвајање врши према својини, без обзира на рад — својина као таква над капиталом „присваја“ себи, односно свом носиоцу привредна добра произведена на њој.

Одавде излази да нема социјализма где нема присвајања вишка рада од стране његових произвођача, и да нема капитализма где нема присвајања тог вишка од стране његових непроизвођача, а на основу права својине или другим начином, а без рада, тј. где нема експлоатације. Није битно, дакле, ко врши располагање тим вишком, тј. ко распоређује тај вишак, односно ко одређује коме ће он припасти, већ је битно коме тај вишак стварно припада. Додуше, тачно је да по правилу онај ко одређује коме ће припасти, одређује и да припадне њему лично. Али, има изузетака. У пракси се борба заиста води за то да се добије власт одређивања коме ће припасти вишак рада, али не ради те власти саме већ ради њене садржине, тј. да би се њом одредило да вишак припадне носиоцу власти.

Отуд је могуће да неко ко одређује коме ће припасти вишак рада одреди да он не припадне њему самом већ неком другом, и у том случају суштину тог система треба одредити не по томе ко одређује коме ће вишак припасти већ по томе коме он стварно припада на основу тог одређивања.

Они који тврде да је битно за одређивање друштвено-економског система ко одређује коме вишак припада погрешно схватају појам отуђивања средстава за производњу од произвођача, појам раздвајања тих средстава од овога. Јер, отуђивање се не састоји у власти над средствима, која је само спољни облик једне дубље садржине, него у отуђивању производа произведених помоћу тих средстава, које се отуђивање врши помоћу те власти. Кад ту власт узимамо као ознаку отуђивања, ми вршимо скраћивање, узимамо симбол, симптом за суштину.

Социјализам, према томе, постоји кад вишак рада стварно припада произвођачима тог вишка тачно по мери рада, без обзира на то ко располаже тим вишком у смислу ко одређује коме ће вишак припасти, тј. ко врши формалну економску власт, односно ко има формалноправну својину. Капитализам постоји кад вишак стварно присваја капиталиста а не произвођач, опет без обзира на то ко одређује да тако буде. Разуме се, још једном подвлачимо, да су случајеви непоклапања између оног ко одређује и оног ко стварно присваја ретки, али они су могући. На основу тога се може рећи да

је могућ и тзв. „административни“ или „државни“ социјализам, тј. случај где вишком рада не располажу произвођачи, али где они ипак тај вишак стварно добијају, на основу одлуке државе. Нема сумње да сваки ко располаже вишком има склоности да га присвоји за себе и да је тешко наћи већи број људи који би на дужи рок одолели искушењу да вишак присвоје себи. Зато је у пракси социјализма стварно могућ само ако власт располагања припада произвођачима, али у изванредним и кратким историским периодима, кад се свест и идеализам људи високо уздигну, а такви су периоди револуција, могућ је и државни социјализам.

Према томе, да би се утврдило да ли је један систем у коме нема приватне својине, у коме је државна својина, капиталистички (државнокапиталистички) или социјалистички, треба испитати има ли експлоатације или не, а не задовољити се чисто спољним ознакама коме припада право располагања вишком рада. Потребне су, дакле, праве економске анализе, а не само чисто формалноправно обележје.

Државни капитализам се од социјализма разликује по томе што у њему постоји експлоатација. Али, ко врши ту експлоатацију и како се државни капитализам разликује од приватнокапиталистичког капитализма?

У приватнокапиталистичком капитализму експлоатацију врше приватни сопственици, односно буржоазија као класа. У државном капитализму то чини држава. Али, држава није ништа реално само по себи, она није биће које може као такво да врши експлоатацију, тј. да присваја, односно троши производе. То могу само живи људи. Ти живи људи су бирократи, државни службеници. Да би постојао систем државног капитализма, није, дакле, довољно да постоји државна својина и државна интервенција у привреди, већ да постоји експлоатација од стране бирократије. То значи да државна својина и мешање у привреду могу бити и облик преко кога експлоатацију врши буржоазија, и тада би постојао приватнокапиталистички или буржоаски капитализам, као што могу бити и облик преко кога се укида експлоатација, и тада би постојао државни социјализам, као што, најзад, могу бити и облик у коме експлоатацију врши бирократија, и тада је то државни капитализам. Тиме се државни капитализам јасно разликује како од класичног капитализма тако и од социјализма. Тиме се и објашњава зашто се, и с правом, не сматра да постоји државни капитализам и у државама у којима постоји државна својина и мешање државе „у мањој мери“. Овде треба јасно подвући да то није зато што је та мера „мала“, јер се питање управо и поставља за један одређени однос, напр. за једно одређено предузеће које је у државној својини да ли је државнокапиталистичко или не. Оно је државнокапиталистичко само ако се преко њега врши експлоатација произвођача у корист бирократије, иначе не.

II

Ако се пође од оваквог одређивања појма државног капитализма, онда је лако одговорити на питање каква је класна природа државнокапиталистичке државе, односно, како се то уобичајено каже, чије интересе она штити, која је класа у њој владајућа. Државнокапиталистичка држава је бирократска држава, владајућа класа у њој је бирократија. Бирократија се разликује од буржоазије по томе што она своју експлоатацију врши на основу државне власти коју врши а не на основу приватне својине. Међутим, разлика између бирократије и буржоазије као експлоататора није толико битна чак ни у овом погледу. Јер, на крају крајева, и буржоазија своју експлоатацију врши помоћу државне власти коју такође она врши. Јер ни приватни капиталисти не би могли да врше експлоатацију без државне власти, која их штити, и која је њихова. Разлика је само у томе што буржоазија експлоатацију врши непосредно на основу својине, а посредно на основу државне власти која ту својину штити, док бирократија експлоатацију врши посредно на основу државне власти, односно државне својине.

Бирократија је класа зато што се друштвене класе морају одређивати према основу по коме присвајају производе. Различити основи дају различите класе, а према томе да ли се присвајају сопствени или туђи производи разликују се експлоататорске и неексплоататорске класе.

У државнокапиталистичкој држави, дакле, постоји једна нова класа, бирократија, која експлоатише на основу државне власти коју непосредно врши. Ако су државнокапиталистички односи преовлађујући, или чак искључиви, онда се каже да је та држава државнокапиталистичка. Ако нису преовлађујући, онда се говори о капиталистичкој или социјалистичкој држави са зачецима или остацима државног капитализма. У сваком случају бирократија постоји као посебна класа, различита од буржоазије и пролетаријата.

Овде треба ући ближе у образложење тврдње да се сваки однос заснован на државној својини или мешању државе у привреду не може сматрати државнокапиталистичким, односно треба ближе одредити појам бирократије. Наиме, треба ближе одредити како то да наизглед иста ствар — напр. државна својина — једном може бити квалификована као државнокапиталистичка, други пут као буржоаска, тј. приватнокапиталистичка, трећи пут као социјалистичка. Покушаћемо да то разјаснимо ближе.

Узмимо случај државне својине и државне интервенције у приватнокапиталистичком друштву. Ту државни службеници додуше врше власт коју им пружа државна својина, и за то добијају плату, исто као и у државном капитализму, односно социјализму. Они, међутим, ипак нису експлоататори, и према томе нису бирократи, тј. не сачињавају једну посебну класу. Пошто нису експлоататори, то су још мање буржуји, односно капиталисти. Уствари,

плата коју они добијају од буржоазије, преко буржоаске државе, није ништа друго до једна врста најамнине, која је облик потребног рада. Они су према томе само једна врста радника, пролетаријата — интелектуални радници. Они нису ништа друго до најамници буржоазије, који свршавају посао за буржоазију и која им плаћа по вредности тог посла. Они су слуге, оруђе буржоазије, које јој је потребно за свршавање оних послова које она најцелисходније може да врши преко државе.

Додуше, те плате могу бити и релативно врло високе, а да ипак задрже карактер најамнине, с обзиром да је реч о високо квалификованом раду. У таквом случају особито је тешко утврдити да ли је у питању експлоатација или најамнина, тј. да ли плата претставља најамнину или удео у профиту. Но, задатак је економиста да тачно анализом утврде шта је у питању. Битно је да буржоазија господари овом бирократијом, која није ништа друго до најамник, ма била и обучена у владарски плашт. Преко овакве бирократије, која уствари није то већ део пролетаријата, буржоазија врши убирање вишка рада, прикупља профит, који у крајњој линији она присваја, иако не на основу непосредне своје одлуке већ на основу одлуке „бирократије“.

Али се дешава, особито с порастом државне својине, да државни службеници који располажу том својином и који врше државну власт, односно интервенцију у привреди, постану од слугу господари, и да се окрену против својих дотадашњих господара — буржоазије. На одређеном ступњу развоја капитализма постаје више или мање могућно да се изврши тај преврат, или бар да отпочне. Тада службеници своје плате повећавају до те мере да оне постају извор експлоатације. То значи, уствари, да бирократија тада почиње да дели профит с буржоазијом, или, чак, и да јој га потпуно одузме, кад имамо потпун државни капитализам. Особито кад се део профита узима путем пореза, бирократија претвара преосталу буржоазију из некадашњег свог господара у правог слугу. Исто као што је раније бирократија служила да прикупи профит и преда га буржоазији, тако сад буржоазија служи да прикупи профит и преда га бирократији, која га присваја за себе.

Високе плате не морају бити једини знак да су се државни службеници претворили у нове експлоататоре, у нову класу. То може бити и сувише велика бројност бирократије, и са малим платама. Нема сумње да је веома тешко у пракси одредити кад је бирократија експлоататор а кад није, и то тим пре што економске последице у случају постојања експлоатације нису тако видне као у случају постојања злоупотребе у погледу располагања потребним радом. Јер у овом последњем случају се смањује односно престаје производња, пошто нема репродукције, док у првом случају није тако. Ипак, одредити постоји ли експлоатација или не, није наш задатак, већ економски, и нећемо се у то више упуштати. Иако је

практички то утврђивање веома тешко остварљиво, ипак је оно теоретски нужно и могућно.

Најзад, бирократија може бити и социјалистичка, тј. она може вршити економску власт тако да нема експлоатације, тј. да она самој себи одреди плате које ће бити неексплоататорског карактера, а да истовремено сваком даје према његовом раду. У овом случају имамо државни социјализам, и бирократија остаје и даље део радничке класе, слично као у приватном капитализму. Она је у овом случају слуга радничке класе а не буржоазије.

Као што смо напоменули, чим постоји државна својина и државна интервенција у привреди, државни службеници који врше привредну власт теже да се претворе у бирократију, а хоће ли им то поћи за руком или не зависи од веома бројних околности, а највише од ступња економског и културног развоја. Да би се онемогућило да се бирократија претвори из слуге у господара, да постане нов експлоататор и нова владајућа класа, две класе којима бирократија служи, а којима прети та опасност од ње, буржоаска и радничка, морају предузимати одређене мере, економске и политичке. Битна мера притом јесте одређени ступањ економске и политичке власти коју непосредно врше сами припадници буржоазије односно радничке класе. У капитализму се то остварује приватном својином и економском влашћу коју врши приватни сопственик, а у социјализму разним облицима непосредног управљања радника у привреди (економском демократијом). У оба случаја бирократија уствари и није бирократија у правом смислу, тј. није никаква нова класа, већ је део радничке класе (интелектуални радници). Она није бирократија у правом смислу јер је економски нужна, неопходна, незаменљива и јер добија најамнину, односно вредност своје радне снаге као и други радници.

Да би се дочепала власти, бирократија најчешће користи борбу буржоазије и пролетаријата, играјући улогу језичка на ваги међу њима. Притом се она може трудити да и код једних и других обезбеди наклоност. На прелазу из капитализма у државни капитализам или у социјализам, бирократија може играти улогу „помиритеља“ у борби буржоазије и пролетаријата, улогу врховног непристрасног „арбитра“, може узети маску која оличава наткласну државу, уздигнуту изнад метежа класне борбе, која води рачуна о интересима друштвене целине итд. У таквим тренуцима изгледа да држава не припада ниједној класи, односно да припада свима. Уствари, она и тад највише припада бирократији, која се лагано уздиже на власт, али која не допушта лако да се открије да је држава већ заиста њена.

Овде се појављује и питање могућности да бирократија буде експлоататор, а да држава још увек не буде бирократска, односно да бирократија буде још увек слуга буржоазије. Наиме, не мора буржоазија своју бирократију, или бар део ње, да плаћа увек само најамнином. Она јој може добровољно уступити и део профита, учи-

нити је експлоататором, како би је јаче привукла уз себе и потпуније је искористила. Тада је бирократија, додуше, експлоататор и држава је несумњиво у буквалном смислу утолико бирократска, али то ипак није битно — у суштини она остаје буржоаска. Она је, међутим, у правом смислу бирократска, макар само и делимично, онда кад бирократија против воље буржоазије и у борби с њом обезбеђује себи учешће у њеном профиту.

*

Мислимо да је овим довољно доказано да је државнокапиталистичка држава уствари бирократска држава и да се такав случај мора увек конкретно утврдити одговарајућим пре свега економским анализама. Остављамо настрану многобројна спореднија питања која се ту могу појавити, а особито питање о нужности бирократске државе, односно државног капитализма у развоју друштва, као и о трајности бирократског система, заједно с питањем конкретне оцене јесу ли поједине државе данас државнокапиталистичке, односно бирократске или не. Она заслужују посебну и свестрану обраду.

Др. Рад. Д. Лукић

НАСЛЕДНОПРАВНИ ПОЛОЖАЈ ВАНБРАЧНОГ ДЕТЕТА

Једна од значајних последица утврђивања очинства јесте право на наслеђивање имовине родитеља. О овом проблему, као уосталом и о другим проблемима из области наследног права, код нас се у последње време није много писало. Али су се о овим питањима водиле живе дискусије, нарочито у редовима правника-практичара, јер су се она непрестано појављивала у пракси. Како ова материја треба ускоро да буде кодификована, сматрамо да је потребно и корисно и на овај начин дискутовати о појединим питањима из области наследнога права.

1. — Наследноправни положај ванбрачног детета био је у историји различито регулисан. Погоршавао се и поправљао према томе да ли се погоршавао или поправљао општи положај ванбрачног детета. Догађало се, на пример после великих револуционарних промена, да се наследноправни положај ванбрачног детета поправи до те мере да ванбрачно дете буде изједначено са брачним дететом (напр. у Француској по Закону од 12 бримера год. II — 2 новембра 1793 — који је познат под називом *Décret relatif aux droit des enfants nés hors mariage*), да би се кратко време после тога знатно погоршао (1).

(1) Planiol: *Traité élémentaire de droit civil*, I, 1521; III, 1822.